

Met jenever als basis
***De oudste economisch-
geografische indeling
van ons land (1919)***

Ronald van der Bie

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2005.
Bronvermelding is verplicht. Verveelvoudiging voor eigen gebruik of intern gebruik is toegestaan.

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2003–2004	= 2003 tot en met 2004
2003/2004	= het gemiddelde over de jaren 2003 tot en met 2004
2003/'04	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2003 en eindigend in 2004
2001/'02–2003/'04	= boekjaar enz., 2001/'02 tot en met 2003/'04

In geval van afronding kan het voorkomen dat de totalen niet geheel overeenstemmen met de som der opgetelde getallen.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Met jenever als basis

De oudste economisch-geografische indeling van ons land (1919)

Ronald van der Bie

1. Inleiding

In 1920 verscheen weer een statistiek van het verbruik van gedistilleerd. Dat was voor het eerst sinds twintig jaar. Tot 1899 nam het ministerie van Binnenlandse Zaken de verbruikstabellen op in haar publicatie *Bescheiden betreffende de geldmiddelen*. De statistiek stond als waardeloos en onbetrouwbaar bekend, maar drankbestrijders, beleidsmakers en wetenschappelijke onderzoekers lobbyden jarenlang bij het ministerie om de verbruiksgegevens toch maar te publiceren, hoeveel er ook op was af te dingen. Altijd hadden zij dat tevergeefs gedaan.

In 1920 is publicatie van de verbruiksstatistiek opnieuw ter hand genomen. Dit keer was het CBS verantwoordelijk voor publicatie. Het bureau bracht de verbruiksgegevens in een aangepaste vorm naar buiten, niet langer per gemeente, zoals vóór 1899, maar per cluster van gemeenten. Zo'n cluster was gevormd rondom een stedelijke kern. Daarmee had het bureau een prototype ontworpen van een indeling in verzorgingsgebieden, de vroegste in ons land. En de consumptie van jenever was de basis.

De indeling van ons land in clusters van verzorgingsgebieden is ouder dan de groepering in 42 economisch-geografische gebieden (1920). Deze indeling is ontworpen voor de publicatie van de beroepsgegevens van de *Volkstelling* van 1920 en is altijd beschouwd als de eerste economisch-geografische indeling van ons land. Uitgangspunt was de vorming van 42 groepen van gemeenten met een homogene beroepsstructuur. Basisgegevens kwamen uit de *Beroepstelling 1920*. Alleen de indeling van ons grondgebied in landbouwgebieden is ouder. Prof.dr. H. Blink schreef zijn eerste versie van deze indeling in 1903 als lid van de Commissie om herziening der landbouwstatistiek. Hij groepeerde gemeenten binnen de provincie op grond van fysisch-geografische verschillen, dat wil zeggen, tot gebieden die overeenkomst vertoonden in bodemgesteldheid en de aard en inrichting van de bedrijven. De indeling in 83 landbouwgebieden is sinds 1912 toegepast in de publicaties van de Directie van de Landbouw.

Feitelijk is de clusterindeling de oudste economisch-geografische indeling van ons land. In geen enkele CBS-publicatie is de indeling van de Nederlandse gemeenten in gemeentecusters (1919) nog beschreven.¹⁾

2. Van gemeenten naar verzorgingsgebieden

Een nieuwe publicatie van de statistiek van het verbruik van gedistilleerd lag aan de basis van de vorming van de nieuwe clusterindeling. Op de publicatie van deze gegevens, jaarlijks in de *Bescheiden betreffende de geldmiddelen*, was al lange tijd veel kritiek. Het ministerie publiceerde de verbruiksgegevens voor elk van de ruim 1 200 gemeenten en per hoofd van de geregistreerde bevolking. Maar de gegevens waarop de statistiek was gegrond, waren betwist. De registratie van de basisgegevens – de beschikbare hoeveelheid gedistilleerd in een gemeente, die een optelsom was van in- en uitgaande vervoersstromen die waren vermeld op een zogeheten geleideformulier – was gebrekkig. In gemeenten waar een markt werd gehouden, dronken marktbezoekers een flink deel van de drankvoorraad op of namen kleine partijen mee naar huis om die daar te gebruiken. Ook in garnizoensteden was het verbruik hoog. De gelegerde militairen stonden er niet ingeschreven maar dronken in de cafés wel de jenever op en hun verbruik telde mee bij het bepalen van het gemiddelde verbruik in

de gemeente. Het verbruik in deze marktplaatsen, garnizoensteden en in plaatsen met veel vreemdelingenverkeer is dan ook overschat. De verbruikscijfers zijn om die reden altijd zeer bekritiseerd. Vanwege de kritiek is de statistiek na 1899 niet meer gepubliceerd.

Maar er is altijd veel vraag gebleven naar de cijfers. Drankbestrijdersverenigingen vroegen het ministerie regelmatig om voortzetting van de publicatie. De daling van het verbruik die uit sporadische publicaties over het onderwerp uit latere jaren was waar te nemen, was een boodschap die zij de makers van de officiële statistiek graag wilden laten vertellen, hoe betwist die cijfers ook waren.²⁾ In 1917 had ook de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie P.M. Roest van Limburg belangstelling voor de verbruiksgegevens. Hij wilde zijn lokale vergunningenbeleid erop laten steunen. Twee keer vroeg hij de minister van Binnenlandse Zaken om de verbruiksgegevens, en die kwam er op zijn beurt mee bij CBS-directeur Methorst.³⁾ Hij is het geweest die er uiteindelijk voor gezorgd heeft dat het opnieuw tot publicatie kwam. Daarvoor heeft hij eerst de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) moeten overtuigen. Na een succesvol proefonderzoek, waaruit duidelijk werd hoe de gegevens zouden worden bewerkt en gepresenteerd, ging de CCS in oktober 1919 om. Sindsdien is het CBS verantwoordelijk geworden voor publicatie van de verbruiksstatistiek.⁴⁾ Het bureau zou zorgen voor publicatie van de verbruiksgegevens in een aangepaste vorm. Niet meer de pagina'slange cijfertabellen uit de oude publicatie, maar een begeleide, geannoteerde uitgave, waarin precies uitgelegd werd wat de cijfers waard waren en in welk perspectief die cijfers stonden.

Het probleem van de overregistratie in de marktcentra hoopte Methorst op te lossen door de gegevens niet meer te publiceren per gemeente, maar voor groepen van gemeenten. In de nieuwe vormgeving presenteerde het CBS de cijfers voor groepen gemeenten die 'in economisch opzicht (markt- of fabriekscentra, streken met eenzelfde industrie, of uit een landbouwkundig oogpunt gelijksoortig) of uit oogpunt van verkeer in zekere zin één geheel vormen. Deze groepen vallen niet altijd binnen de grenzen eener provincie.'⁵⁾ Dat was het richtinggevend principe dat de Subcommissie voor de statistiek van het gedistilleerd die met de uitvoering van de opdracht was belast, tot uitgangspunt nam bij de samenstelling van de clusters. Een prototype van een indeling in verzorgingsgebieden rond een stedelijke kern werd het. Voor het gemak noem ik de indeling de jeneverclusterindeling (JC-107)

Uiteindelijk zijn 107 gemeentecusters gevormd. Van een systematische aanpassing van de landbouwindeling, op dat moment de enige bestaande regionaal-economische indeling, is geen sprake geweest. De omvang van de clusters varieerde van één gemeente (Vaals, een op zichzelf staande gemeente, 107-cluster 104 in bijlage 1) tot maximaal 30 gemeenten (West-Friesland, 107-cluster 58). In bijlage 1 staan alle 107 clusters opgesomd met de namen van de gemeenten waaruit de clusters zijn opgebouwd.

In Limburg zijn tien verzorgingsclusters gevormd om de gemeenten Gennep, Gulpen, Maastricht, Heerlen (JC-107-cluster 107, Mijndistrict), Roermond, Sittard, Vaals, Valkenburg, Venlo en Weert. In Zeeland zijn de gemeenten van elk eiland in één gemeentecuster bij elkaar gezet. Zeeuwsch-Vlaanderen is op de zeearm de Braakman gesplitst in een westelijk deel met gemeentegroepen rond de centra IJzendijke en Oostburg, en een oostelijk deel, met de gemeenten rondom Hulst, Terneuzen en Sas van Gent. Ook in Gelderland zijn nieuwe gebieden gevormd rond een grotere gemeente, waaronder Apeldoorn, Arnhem, Nijmegen, Ede en Wageningen, Doetinchem en Zutphen.

Kaart 1 toont de indeling van ons land in de 107 gemeentecusters met de nummers van de clusters. Kaart 2 geeft het beeld van het

hoofdelijk verbruik van gedistilleerd per gemeenteclassering op basis van de verbruiksgegevens van 1920.

3. 'Distillogrammen'

In de vorm van thematische regionale plaatsbeschrijvingen of 'distillogrammen' heeft het CBS de gegevens gepresenteerd. Drankverbruik koppelde het bureau aan lokale economische en sociale omstandigheden, zoals bestaansstructuur, loonniveau, afstand tot de markt, gebruiksgewoonten, de mate van vakorganisatie en het optreden van drankbestrijders-verenigingen. Hoe zo'n plaatsbeschrijving eruit zag, toont onderstaand voorbeeld van de verantwoording die de CBS-medewerkers gaven van het gedistilleerdverbruik in Schouwen en Duiveland en in Zeeuwsch-Vlaanderen in 1913. (JC-107-clusters 77, 79, 80, 81, 82)

Gedistilleerdverbruik in Schouwen en Duiveland, en Zeeuwsch-Vlaanderen

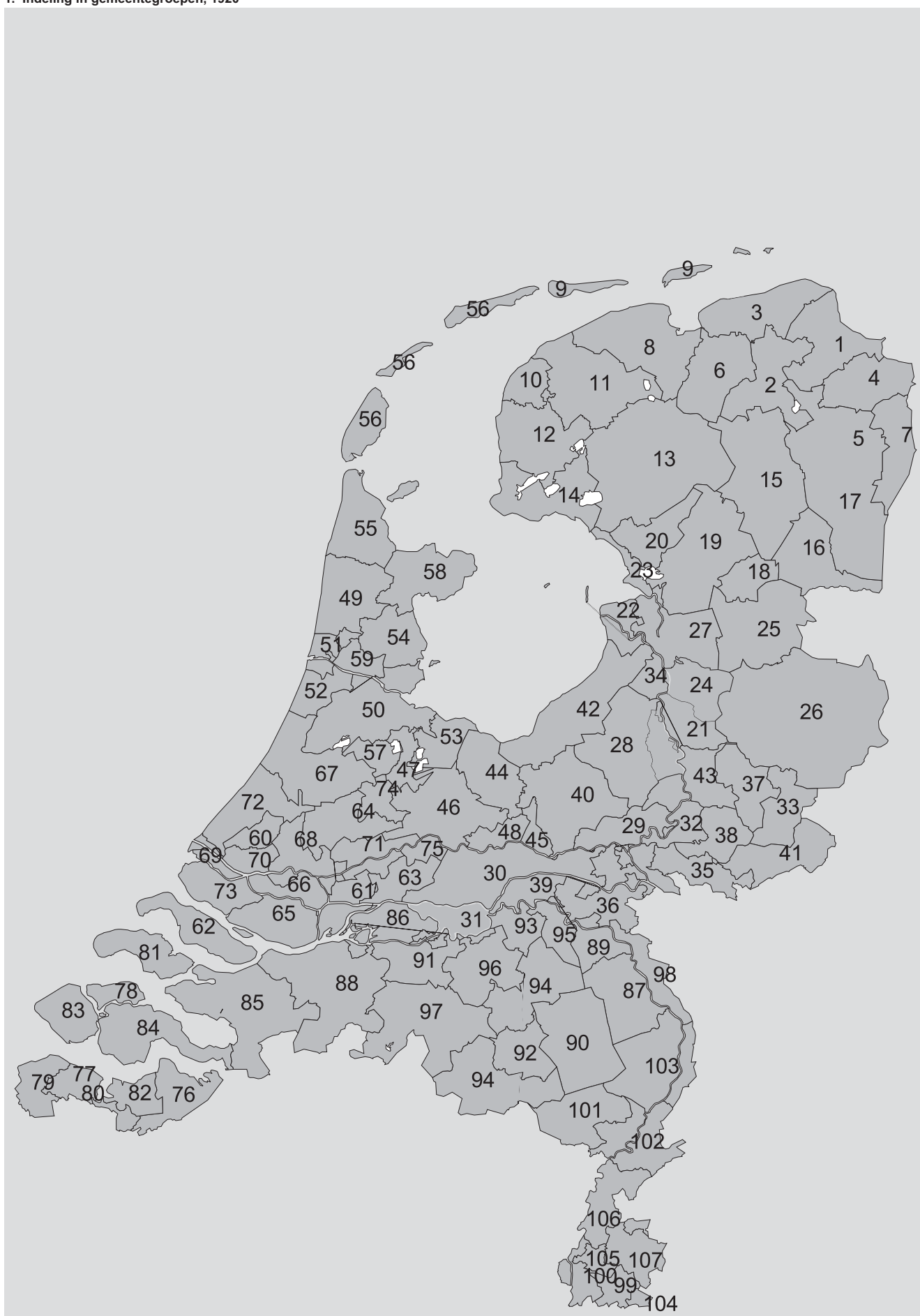
Voor Zeeuwse begrippen was het verbruik (gemiddeld 4,01 liter) hoog in Schouwen en Duiveland. Voor Zierikzee werd dat toegeschreven aan een "aanzienlijk verbruik van spiritualiën" door de aanwezigheid van havenarbeiders en schippers in de stad en een druk bezoek aan de graanbeurzen. In Serooskerke kregen de

arbeiders jenever bij het verladen van de bieten. Opvallend was het matige verbruik in Zeeuwsch-Vlaanderen, 2,67 liter (oostelijk deel). Het verbruik was er gemiddeld ruim een liter lager dan gemiddeld in Zeeland. Een hoog bierverbruik was de belangrijkste reden. In Hulst en omgeving lag de jeneverconsumptie zelfs onder de 2 liter per hoofd. Relatief hoog was het verbruik in Sas van Gent (4,74 liter), dankzij een druk vreemdelingenverkeer, onder meer van Belgen, en een hoog verbruik tijdens de bietencampagne, wanneer er veel schippers en fabrieksarbeiders in de stad waren. Het hogere verbruik in het westen van Zeeuwsch-Vlaanderen (gemiddeld 4,34 liter) moest vooral verklaard worden uit een druk vreemdelingenverkeer, onder meer van Belgen, veelbezochte veilingen en markten en incidenteel bouwen in IJzendijke, waardoor de stad bevolkt was door vreemde werklieden.⁶⁾

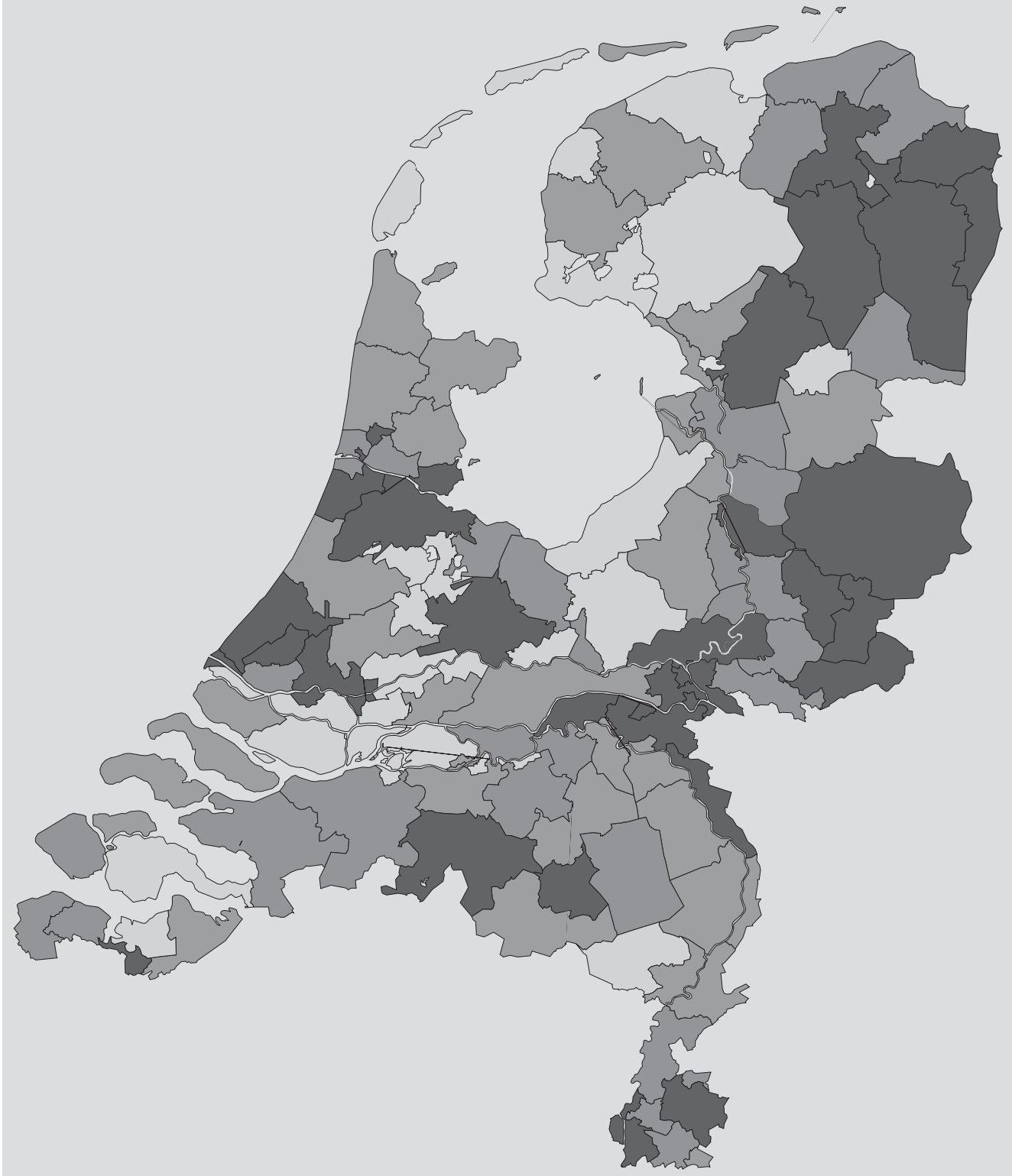
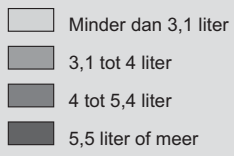
4. Tot slot

Uiteindelijk is tussen 1920 en 1921 de statistiek tweemaal gepubliceerd, als bijlage bij het *Maandschrift*.⁷⁾ Referentiejaar waren 1913 (publicatie in 1920) en 1916, 1917, 1918 (publicatie in 1921). De publicatie is sindsdien niet meer verschenen. De verwerkte gegevens over het jaar 1920 heeft het bureau slechts in typescript beschikbaar gehouden en zijn nimmer gepubliceerd. Bezuinigingen waren de officiële reden om te stoppen met de publicatie.

1. Indeling in gemeentegroepen, 1920

2. Verbruik van gedistilleerd per gemeentecuster, 1920. (liters á 50% per hoofd)

Bijlage 1

Jeneverclusterindeling, 1913

(107 gemeentegroepen met onderliggende gemeenten)

- 1 **Fivelingo**: Appingedam, Bierum, Delfzijl, Loppersum, Slochteren, Stedum, Termunten, 't Zandt.
- 2 **Groningen**: Adorp, Bedum, Groningen, Haren, Noorddijk, Ten Boer, Eelde, Peize, Roden, Zuidlaren.
- 3 **Hunsingo**: Baflo, Eenrum, Kantens, Kloosterburen, Leens, Middelstum, Uithuizen, Uithuizermeeden, Ulrum, Usquert, Warffum, Winsum.
- 4 **Oldambt**: Beerta, Finsterwolde, Meeden, Midwolde, Muntenham, Nieuwe Schans, Nieuwolda, Noordbroek, Scheemda, Winschoten, Zuidbroek.
- 5 **Veenkoloniën**: Hoogezand, Muntendam, Nieuwe Pekela, Onstwedde, Oude Pekela, Sappemeer, Veendam, Wildervank.
- 6 **Westerkwartier**: Aduard, Ezinge, Grootegast, Grijskerk, Hoogkerk, Leek, Marum, Oldehove, Oldekerk, Zuidhorn.
- 7 **Westerwolde**: Bellingwolde, Vlagtewedde, Wedde.
- 8 **Dokkum**: Achtkarspelen, Dantumadeel, Dokkum, Ferwerderadeel, Kollumerland, Oostdongeradeel, Westdongeradeel.
- 9 **Eilanden**: Ameland, Schiermonnikoog.
- 10 **Harlingen**: Barradeel, Franeker, Franekeradeel, Harlingen.
- 11 **Leeuwarden**: Baarderadeel, het Bildt, Idaarderadeel, Leeuwarden, Leeuwarderadeel, Menaldumadeel, Tietjerksteradeel.
- 12 **Sneek**: Bolsward, Hennaarderadeel, Rauwerderhem, Sneek, Wonseradeel, Wijmbritseradeel, IJlst.
- 13 **Zuid-Oosthoek**: Aengwirden, Haskerland, Ooststellingwerf, Opsterland, Schoterland, Smallingerland, Utingeradeel, Weststellingwerf.
- 14 **Zuid-Westhoek**: Doniawerstal, Gaasterland, Hemelum, Oldephaert & Noordwolde, Hindeloopen, Lemsterland, Sloten, Stavoren, Workum.
- 15 **Assen**: Assen, Beilen, Norg, Rolde, Smilde, Vries, Westerbork.
- 16 **Coevorden**: Coevorden, Dalen, Oosterhesselen, Schoonebeek, Sleen, Zweeloo.
- 17 **Hondsrug en oostelijke Veenstreek**: Anlo, Borger, Emmen, Gasselte, Gieten, Odoorn.
- 18 **Hoogeveen**: Hoogeveen, Zuidwolde.
- 19 **Meppel**: Diever, Dwingeloo, Havelte, Meppel, Nijeven, Ruinen, Ruinerwold, de Wijk, Staphorst, Wanneperveen.
- 20 **Steenwijk**: Giethoorn, Oldemarkt, Vledder, Steenwijk, Steenwijkerwold.
- 21 **Deventer**: Bathmen, Deventer, Diepenveen, Voorst, Olst.
- 22 **Kampen**: Grafhorst, Kampen, Kamperveen, Wilsom, IJsselmuiden, Zalk en Veecaten.
- 23 **Kuinre**: Blankenham, Blokzijl, Kuinre, Stad Vollenhove, Ambt Vollenhove.
- 24 **Raalte**: Heino, Raalte, Wijhe.
- 25 **Stad Hardenberg**: Avereest, Gramsbergen, den Ham, Stad Hardenberg, Ambt Hardenberg, Stad Ommen, Ambt Ommen.
- 26 **Twente**: Stad Almelo, Ambt Almelo, Borne, Stad Delden, Ambt Delden, Denekamp, Diepenheim, Enschede, Goor, Haaksbergen, Hellendoorn, Hengelo, Holten, Lonneker, Losser, Markelo, Oldenzaal, Ootmarsum, Rijssen, Tubbergen, Vriezenveen, Weerselo, Wierden.
- 27 **Zwolle**: Dalfsen, Genemuiden, Hasselt, Nieuwleusen, Zwartsluis, Zwollerkerkspel.
- 28 **Apeldoorn**: Apeldoorn, Epe.
- 29 **Arnhem**: Arnhem, Doorwerth, Rheden, Rozendaal, Renkum.
- 30 **Betuwe**: Tiel, Beusichem, Beesd, Buren, Geldermalsen, Culemborg, Deil, Dodewaard, Echteld, Est en Opijnen, Geldermalsen, Haaften, Hemmen, Heteren, Valburg, Herwijnen, IJzendoorn, Kesteren, Lienden, Maurik, Ophemert, Varik, Vuren, Waardenburg, Wadenoijen, Zoelen.
- 31 **Bommelerwaard**: Zaltbommel, Ammerzoden, Brakel, Driel, Gameren, Hedel, Hurwenen, Kerkwijk, Nederhemert, Poederloijen, Rossum, Zuilichem.
- 32 **Doesburg**: Doesburg, Angerlo, Groenlo, Hunnelo, Steenderen.
- 33 **Groenlo**: Groenlo, Eibergen, Lichtenvoorde, Neede.
- 34 **Hatterem**: Hatterem, Heerde.
- 35 **Lijmers**: Zevenaer, Didam, Bergh, Gendringen.
- 36 **Nijmegen**: Nijmegen, Bommel, Elst, Groesbeek, Heumen, Ubbergen, Balgoij, Ewijk, Wijchen, Beuningen.
- 37 **Ruurlo**: Borculo, Lochem, Laren, Ruurlo.
- 38 **Stad-Doetinchem**: Ambt-Doetinchem, Stad-Doetinchem, Hengelo, Zelhem, Wehl.
- 39 **Steenfabrieken aan Rijn en Waal**: Appeltern, Herwen en Aerdt, Beuningen, Druten, Duiven, Gent, Heerewaarden, Horssen, Huissen, Millingen, Pannerden, Wamel, Westervoort.
- 40 **Wageningen**: Wageningen, Barneveld, Ede, Scherpenzeel.
- 41 **Winterswijk**: Aalten, Dinxperlo en Wich, Winterswijk.
- 42 **Zuiderzeehavens**: Harderwijk, Ermelo, Doornspijk, Elburg, Oldebroek, Nijkerk, Putten.
- 43 **Zutphen**: Brummen, Gorssel, Vorden, Warnsveld, Zutphen.
- 44 **Amersfoort**: Amersfoort, Baarn, Bunschoten, Eemnes, Hoogland, Leusden, Soest, Stoutenburg, Hoevelaken, Woudenberg.
- 45 **Geldersche Vallei**: Renswoude, Rhenen, Scherpenzeel, Veenendaal.
- 46 **Utrecht**: Achttienhoven, Benschop, de Bilt, Bunnik, Doorn, Driebergen, Haarzuilens, Harmelen, Houten, Jutphaas, Maarn, Maartensdijk, Odijk, Oudenrijn, Rijsenburg, Schalkwijk, Tienhoven, Tull en 't Waal, Utrecht, Veldhuizen, Vleuten, Vreeswijk, Werkhoven, Westbroek, IJsselstein, Zeist, Zuijlen.
- 47 **Vechtstreek**: Abcoude-Baambrugge, Abcoude-Proosdij, Breukelen-Nijenrode, Breukelen-St. Pieters, Kockengen, Laagnieuwkoop, Loenen, Loenersloot, Maarssen, Maarsseveen, Nigtevecht, Ruwiel, Vreeland.
- 48 **Wijk bij Duurstede**: Amerongen, Cothen, Langbroek, Leersum, Wijk bij Duurstede.
- 49 **Alkmaar**: Akersloot, Alkmaar, Bergen, Broek op Langendijk, Castricum, Egmond aan Zee, Egmond binnen, Heerhugowaard, Heilo, Hensbroek, Koedijk, Limmen, Noord-Scharwoude, Obdam, Oterleek, Oudkarspel, Oudorp, Sint Pancras, Schermerhorn, Schoorl, Warmenhuizen, Zuid- en Noord-Schermer, Zuid-Scharwoude.
- 50 **Amsterdam**: Aalsmeer, Amsterdam, Broek in Waterland, Buiksloot, Diemen, Haarlemmermeer, Landsmeer, Muiden, Nieuwendam, Nieuwer-Amstel, Ouderamstel, Ransdorp, Sloten, Watergraafsmeer, Weesp, Weesperkarspel.
- 51 **Beverwijk**: Beverwijk, Heemskerk, Velzen, Wijk aan Zee en Duin.
- 52 **Haarlem**: Bennebroek, Bloemendaal, Haarlem, Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Heemstede, Schoten, Spaarnadam, Uitgeest, Zandvoort.
- 53 **Hilversum**: Ankeveen, Blaricum, Bussum, 's-Graveland, Hilversum, Huizen, Kortenhoef, Laren, Loosdrecht, Naarden, Nederhorst den Berg.
- 54 **Purmerend**: Beemster, Edam, Graft, IJpendam, Jisp, Katwoude, Kwadijk, Marken, Middellie, Monnikendam, Oosthuizen, Purmerend, de Rijk, Warder, Wijdewormer, Wormer.
- 55 **Schagen**: Anna Paulowna, Barsingerhorn, Callantsoog, Harenkarspel, den Helder, Sint Maarten, Nieuwe Niedorp, Oude-Niedorp, Petten, Schagen, Texel, Wieringen, Wieringerwaard, Winkel, de Zijpe.
- 56 **Texel**: Terschelling, Texel, Vlieland.
- 57 **Uithoorn**: Mijdrecht, Vinkeveen, Wilnis, Uithoorn.
- 58 **West-Friesland**: Abbekerk, Andijk, Avenhorn, Beets, Berkhout, Blokker, Bovenkarspel, Enkhuisen, Grootebroek, Hoogkarspel, Hoogwoud, Hoorn, Medemblik, Midwoud, Nibbixwoud, Opmeer, Opperdoes, Oudendijk, Schellinkhout, Spanbroek, Sijbekarspel, Twisk, Urk, Ursem, Venhuizen, Wervershoof, Westwoud, Wijdenes, Wognum, Zwaag.
- 59 **Zaanstreek**: Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Oostzaan, Westzaan, Wormerveer, Zaandam, Zaandijk.

- 60 Delft:** Delft, Hof van Delft, de Lier, Nootdorp, Pijnacker, Schipluiden, Vrijenban.
- 61 Dordrecht:** Oud-Alblas, Bleskensgraaf, Brandwijk, Dordrecht, Dubbeldam, Giessendam, Heerjansdam, Molenaarsgraaf, Papendrecht, Sliedrecht, Wijngaarden, Zwijndrecht.
- 62 Goedereede en Overflakke:** den Bommel, Dirksland, Goedereede, Herkingen, Melissant, Middelharnis, Ooltgensplaat, Ouddorp, Sommelsdijk, Stad aan 't Haringvliet, Steldam, Nieuwe-Tonge, Oude-Tonge.
- 63 Gorinchem:** Arkel, Asperen, Giessen-Nieuwkerk, Gorinchem, Hardinxveld, Heukelum, Hoogblokland, Hoornaar, Kedichem, Leerbroek, Leerdam, Meerkerk, Nieuwland, Noordeloos, Ottoland, Peursum, Schelluinen, Schoonrewoerd.
- 64 Gouda:** Bodegraven, Boskoop, Gouda, Gouderak, Haastrecht, Hekendorp, Lange-Ruige-Weide, Moercapele, Moordrecht, Nieuwkerk aan den IJssel, Oudewater, Papekop, Reeuwijk, Waddinxveen, Zevenhuizen, Zwammerdam, Hoenkoop, Snelrewaard, Willekrop.
- 65 Hoeksche Waard:** Nieuw Beijerland, Oud-Beijerland, Zuid-Beijerland, Goudswaard, 's-Gravendeel, Heinenoord, Klaaswaal, Maasdam, Mijnsheerenland, Numansdorp, Piershil, Puttershoek, Strijen, Westmaas.
- 66 IJsselmonde:** Barendrecht, Heerjansdam, Hendrik-Ido-Ambacht, Hoogvliet, Pernis, Poortugaal, Rhoon, Ridderkerk, IJsselmonde, Zwijndrecht.
- 67 Leiden:** TerAar, Aarlanderveen, Alkemade, Alphen, Hazerswoude, Hillegom, Katwijk, Koudekerk, Leiden, Leiderdorp, Leimuiden, Lisse, Nieuwkoop, Nieuwveen, Noordwijk, Noordwijkerhout, Oegstgeest, Oudshoorn, Rijnsaterwoude, Rijnsburg, Sassenheim, Valkenburg, Voorhout, Warmond, Woubrugge, Zevenhoven, Zoeterwoude.
- 68 Rotterdam:** Alblasterdam, Bergschenhoek, Berkel en Rodenrijs, Bleiswijk, Capelle aan den IJssel, Hillegersberg, Krimpen aan de Lek, Krimpen aan den IJssel, Lekkerkerk, Nieuw-Lekkerkerk, Ouderkerk aan den IJssel, Rotterdam, Schiebroek.
- 69 Rozenburg:** Rozenburg.
- 70 Schiedam:** Kethel, Maasland, Maassluis, Overschie, Schiedam, Vlaardingen, Vlaarding-Ambacht.
- 71 Schoonhoven:** Ameide, Ammerstol, Bergambacht, Berkenwoude, Goudriaan, Groot-Amers, Langerak, Nieuwpoort, Schoonhoven, Stolwijk, Streefkerk, Tienhoven, Vlist, Jaarsveld, Lopik, Polsbroek, Willige-Langerak.
- 72 's-Gravenhage:** Benthuizen, 's-Gravenhage, 's-Gravenzande, Loosduinen, Monster, Naaldwijk, Rijswijk, Stompwijk, Veur, Voorburg, Voorschoten, Wassenaar, Wateringen, Zegwaard, Zoetermeer.
- 73 Voorne en Putten:** Abbenbroek, Brielle, Geervliet, Heenvliet, Hekelingen, Hellevoetsluis, Nieuw-Helvoet, Nieuwenhoorn, Oostvoorne, Oudenhorn, Rockanje, Spijkenisse, Vierpolders, Zuidland, Zwartewaal.
- 74 Woerden:** Barwoutswaarder, Rietveld, Waarder, Woerden, Kamerik, Linschoten, Montfoort, Zegveld.
- 75 Vianen:** Everdingen, Hagestein, Hei- en Boeicop, Lexmond, Vianen.
- 76 Hulst:** Boschkapelle, Clinge, Graauw en Langendam, Hengstdijk, Hontenisse, Hulst, St. Janssteen, Koewacht, Ossensisse, Overslag, Stoppeldijk, Zuiddorpe.
- 77 IJzendijke:** Biervliet, Hoofdplaat, IJzendijke, Schoondijke, Waterlandkerkje.
- 78 Noord-Beveland:** Kats, Colijnsplaat, Kortgene, Wissekerke.
- 79 Oostburg:** Aardenburg, Breskens, Cadzand, Eede, Groede, Sint Kruis, Nieuwvliet, St Anna ter Muiden, Oostburg, Retranchement, Sluis, Zuidzande.
- 80 Sas van Gent:** Philippine, Sas van Gent, Westdorpe.
- 81 Schouwen en Duiveland:** Brouwershaven, Bruinisse, Burgh, Dreischor, Duivendijke, Elkerzee, Ellemeet, Haamstede, Kerkwerve, Nieuwkerk, Noordgouwe, Noordwelle, Oosterland, Ouwerkerk, Renesse, Serooskerke, Zierikzee, Zonnemaire.
- 82 Terneuzen:** Axel, Hoek, Terneuzen, Zaamslag.
- 83 Walcheren:** Aagtekerke, Arnemuiden, Biggekerke, Domburg, Grijskerke, Koudekerke, Sint Laurens, Meliskerke, Middelburg, Nieuw- en St. Joosland, Oostkapelle, Oost- en West-Souburg, Ritthem, Serooskerke, St. Laurens, Veere, Vlissingen, Vrouwenpolder, Westkapelle, Zoutelande.
- 84 Zuid-Beveland:** Baarland, Borssele, Driewegen, Ellewoutsdijk, Goes, 's-Gravenpolder, 's-Heer-Abtskerke, 's-Heer-Arendskerke, 's-Heerenhoek, Heinkenszand, Hoedekenskerke, Kapelle, Kattendijke, Kloetinge, Krabbendijke, Kruiningen, Nisse, Oudelande, Ovezande, Rilland-Bath, Schore, Waarde, Wemeldinge, Wolfaardsdijk, Yerseke.
- 85 Bergen op Zoom:** Bergen op Zoom, Dinteloord, Halsteren, Huybergen, Nieuw-Vossemeer, Oud-Vossemeer, Ossendrecht, Oud- en Nieuw-Gastel, Putte, Roosendaal en Nispen, Rucphen, Steenbergen, Woensdrecht, Wouw, Tholen, St. Annaland, St. Maartensdijk, Stavenisse, St. Philipsland.
- 86 Biesbosch/Heusden en Altena:** Almkerk, Andel, Bokhoven, Dussen, Empel, Giessen, Heesbeen c.a., Herpt, Heusden, Made en Drimmelen, Meeuwen, Hill en Babyloñenbroek, Oudheusden, Rijswijk, Veen, De Werken en Sleeuwijk, Werkendam, Wijk, Woudrichem.
- 87 Boxmeer:** Boxmeer, Beugen en Rijckevoort, Maashees, Oploo, Sambeek, Vierlingsbeek, Wanroy, Venray, Wanssum.
- 88 Breda:** Breda, Chaam, Etten en Leur, Fijnaart, Geertruidenberg, Ginneken Hoeven, Hooge- en Lage-Zwaluwe, Klundert, Oosterhout, Oudenbosch, 's-Princenhage, Rijnsbergen, Standaarbuiten, Terheijden, Teteringen, Willemstad, Zevenbergen, Zundert.
- 89 Cuijk:** Beers, Cuyk en St. Agatha, Escharen, Gassel, Grave, Haps, Linden, Mill en St. Hubert, Oeffelt.
- 90 Helmond:** Aarle-Rixtel, Asten, Bakel en Milheeze, Beek en Donk, Deurne en Liesel, Gemert, Helmond, Lierop, Lieshout, Mierlo, Someren, Stiphout, Vlieden.
- 91 Langstraat:** Baardwijk, Besoijen, Capelle, Dongen, Drongelen c.a., Drunen, 's-Gravenmoer, Hedikhuizen, Loon op Zand, Nieuwkuijk, Raamsdonk, Sprang, Udenhout, Vlijmen, Vrijhoeve-Capelle, Waalwijk, Waspik.
- 92 Eindhoven:** Aalst, Eindhoven, Geldrop, Gestel c.a., Heeze, Nuenen, Gerwen en Nederwetten, Stratum, Strijp, Tongelre, Veldhoven, Waalre, Woensel, Zeelst, Zes Gehuchten.
- 93 Oss:** Alem, Maren & Kessel, Berghem, Geffen, Heesch, Lith, Lithoijen, Nuland, Oijen c.a., Oss.
- 94 Overige gemeenten in de Meijerij:** Bergeijk, Best, Bladel en Netersel, Boekel, Borkel en Schaft, Dinther, Dommelen, Duizel, Eersel, Erp, Hoogeloon c.a., Leende, Liempde, Luyksgestel, Maarheeze, Nistelrode, Sint Oedenrode, Oerle, Reusel, Riethoven, Soerendonk, Son, Uden, Valkenswaard, Veghel, Vessem, Wintelre en Knegsel, Westerhoven.
- 95 Ravestein:** Deursen en Dennenburg, Dieden, Demen, Langel, Herpen, Huisseling en Neerloon, Megen c.a., Ravenstein, Reek, Schayk, Velp, Zeeland, Batenburg, Overasselt.
- 96 's-Hertogenbosch:** Berlicum, Boxtel, Cromvoirt, den Dungen, Engelen, Esch, Haaren, Heeswijk, Helvoirt, 's-Hertogenbosch, St. Michielsgestel, Rosmalen, Schijndel, Vught.
- 97 Tilburg:** Alphen en Riel, Baarle-Nassau, Berkel c.a., Diessen, Gilze-Rijen, Goirle, Hilvarenbeek, Hooge- en Lage-Mierde, Moergestel, Oirschot, Oosterwijk, Oostelbeers c.a., Tilburg.
- 98 Gennep:** Bergen, Gennep, Mook, Ottersum.
- 99 Gulpen:** Gulpen, Margraten, Noorbeek, Slenaken, Wijlre, Wittem.
- 100 Maastricht:** Amby, Bemelen, Borgharen, Bunde, Cadier en Keer, Eysden, Sint Geertruid, Geulle, Gronsveld, Heer, Itteren, Maastricht, Mesch, Mheer, Oud-Vroenhoven, Sint Pieter, Rijckholt.
- 101 Weert:** Heijthuisen, Hunsel, Nederweert, Roggel, Stramproij, Weert.
- 102 Roermond:** Baexem, Beegden, Beesel, Buggenum, Grathem, Haelen, Heel en Panheel, Herten, Horn, Ittervoort, Linne, Maasbracht, Maasniel, Melick & Herkenbosch, Montfort, Neer, Neeritter, Nunhem, Sint-Odiliënberg, Posterholt, Roermond, Swalmen, Thorn, Vlodrop, Wessum.

- 103 Venlo:** Arcen en Velden, Belfeld, Broekhuizen, Grubben-vorst, Helden, Horst, Kessel, Maasbree, Meerlo, Meijel, Sevenum, Tegelen, Venlo.
- 104 Vaals:** op zichzelf staande gemeente.
- 105 Valkenburg:** Berg en Terblijt, Houthem, Meerssen, Oud-Valkenburg, Schimmert, Schin op Geulle, Ulestraten, Valkenburg.
- 106 Sittard:** Beek, Bingelrade, Born, Broeksittard, Echt, Elsloo, Geleen, Grevenbicht, Jabeek, Limbricht, Merkelbeek, Munstergeleen, Nieuwstad, Obbicht en Papenhoven, Ohé en Laak, Roosteren, Schinveld, Sittard, Spaubeek, Stein, Stevensweert, Susteren, Urmond.
- 107 Mijndistrict:** Amstenrade, Bocholtz, Brunssum, Eygelshoven, Heerlen, Hoensbroek, Hulsberg, Kerkrade, Klimmen, Nieuwenhagen, Nuth, Oirsbeek, Schaesberg, Schinnen, Simpelveld, Ubach over Worms, Voerendaal, Wijnandsrade.

Bij de samenstelling van de gemeentecusters zijn in alle provincies de provinciegrenzen losgelaten, behalve in Friesland:

1. Groningen: inclusief gemeenten Eelde, Peize, Roden en Zuidlaren (Drenthe).
2. Friesland: geen provincie-overschrijdingen.
3. Drenthe: inclusief Staphorst en Wannerperveen (Overijssel), exclusief Vledder (gevoegd bij Overijssel), exclusief Eelde, Peize, Roden en Zuidlaren (gevoegd bij Groningen).
4. Overijssel: inclusief Voorst (Gelderland), inclusief Vledder (Drenthe), exclusief Staphorst en Wannerperveen (Drenthe).
5. Gelderland: exclusief Batenburg en Overasselt (gevoegd bij Noord-Brabant), exclusief Hoevelaken (gevoegd bij Utrecht), exclusief Voorst (Overijssel).
6. Utrecht: inclusief Hoevelaken en Scherpenzeel (Gelderland), exclusief Kamerik, Linschoten, Montfoort, Zegveld, Hoenkooop, Snelrewaard, Willeskop, Jaarsveld, Lopik, Polsbroek, Willige Langerak en Schoonhoven (gevoegd bij Zuid-Holland), exclusief Mijdrecht, Vinkeveen, Waverveen, Wilnis, Loosdrecht (gevoegd bij Noord-Holland).
7. Noord-Holland: inclusief Mijdrecht, Vinkeveen, Waverveen, Wilnis, Loosdrecht (Utrecht).
8. Zuid-Holland: inclusief Kamerik, Linschoten, Montfoort, Zegveld, Hoenkooop, Snelrewaard, Willeskop, Jaarsveld, Lopik, Polsbroek, Willige Langerak en Schoonhoven (Utrecht).
9. Zeeland: exclusief Tholen, Sint Philipsland (gevoegd bij Noord-Brabant).
10. Noord-Brabant: inclusief Tholen, Sint Philipsland (Zeeland), inclusief Batenburg en Overasselt (Gelderland), inclusief Venray en Wansum (Limburg), exclusief Budel (gevoegd bij Limburg).
11. Limburg: exclusief Venray en Wansum (Noord-Brabant), inclusief Budel (Noord-Brabant).

Bron: CBS, 'Verbruik van veraccijnsd gedistilleerd', 1913.

Archieven

CBS Archief te Voorburg
Dossier Verbruik gedistilleerd

Literatuur

- Assen, J.G.M., en M.L. van der Heijde, *Regionale indelingen van Nederland. Bronnen van het Centraal Bureau voor de Statistiek*. (Nijmegen 1985)
- Batenburg, D.J.C. van, 'Regionaliteit in de statistiek', *Statistisch magazine* 3 (1983), nr. 2, 5–17.
- Bie, R.J. van der, 'Om het huiselijk geluk. Drankgebruik en drankbestrijding, 1820–1995', R.J. van der Bie en P. Dehing (red.), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over de samenleving, ca. 1800–1999*. (Amsterdam 1999), 201–218.

- Bie, R.J. van der, *Maken of staken? De ambtelijke en maatschappelijke discussie over de ambivalente gedistilleerdstatistiek (1916–1921)*. (te verschijnen)
- CBS, 'Verbruik van veraccijnsd gedistilleerd over 1913', *Maandschrift van het CBS* 16 (1920). Eerste bijvoegsel van de eerste aflevering.
- CBS, 'Verbruik van veraccijnsd gedistilleerd over de jaren 1916, 1917 en 1918', *Maandschrift van het CBS* 16 (1921). Bijvoegsel van de zesde aflevering.
- CBS, 'Verbruik van veraccijnsd gedistilleerd over 1920'. Niet gepubliceerd manuscript. ('s-Gravenhage, ca. 1922)
- Dorp, J. van, *De alcohol in Gelderland*. (Z.pl, 1916)
- Vliegen, M., 'Regionalisering en statistische beschrijving', B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen, *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw*. (Amsterdam 1999), 227–262.

Noten

- 1) Buiten mijn eigen 'Drankgebruik' zijn mij geen andere publicaties bekend. Zowel Van Batenburg, 'Regionaliteit', Vliegen, 'Regionalisering', als Van Assen en Van der Heijde, *Regionale indelingen*, noemen de clusterindeling niet.
- 2) Bijvoorbeeld Van Dorp, *De alcohol*. Van Dorp zette voor 102 Gelderse gemeenten de gegevens van het hoofdelijke verbruik van gedistilleerd in de jaren 1884, 1893 en 1913, naast andere, zoals de totale uitgaven voor gedistilleerd (1913), het aantal inwoners (1913), het aantal vergunningen (1913), het aantal inwoners per vergunning, het aantal handtekeningen voor de petitie voor plaatselijke keuze (1913/14) en het percentage rooms-katholieke inwoners. De gegevens kreeg hij dankzij bemiddeling van het Provinciaal Comité der Nationale Christen Geheelonthouders Vereeniging in Gelderland van het ministerie. Hij zag een verband tussen de consumptie van sterke drank en het aantal drankvergunningen. Het grote aantal dranklokalen werkte misbruik in de hand. 'Drankgelegenheid wekt drankgenegenheid' schreef hij. Als de kroegen zouden sluiten, verdween het alcoholprobleem vanzelf. Hij vervolgde zijn betoog met een pleidooi voor een wettelijke regeling van de openbare verkoop van sterke drank, de zogeheten plaatselijke keuze.
- 3) CBS Archief, *Dossier Verbruik gedistilleerd*, inv.nrs 481 en 482.
- 4) R.J. van der Bie, *Maken of staken? De ambtelijke en maatschappelijke discussie over de ambivalente gedistilleerdstatistiek (1916–1921)*. (te verschijnen).
- 5) CBS, 'Verbruik', 1.
- 6) CBS, 'Verbruik over 1913'.
- 7) CBS, 'Verbruik over 1913'; CBS, 'Verbruik over de jaren 1916, 1917 en 1918'.